

VAN GÖLÜ HAVZASI'NDA ERKEN DEMİR ÇAĞI PROBLEMİ

KEMALETTİN KÖROĞLU*-ERKAN KONYAR**

Abstract

Dilkaya, Karagündüz and Yoncatepe necropoleis have yielded rich finds: red-polished pottery, grooved pottery, iron rings, pins and daggers, bronze pins and fibulae. The red polished pottery and the fibulae indicate that these sites were used right up until the end of 7th century B.C., that is to the last days of the Urartian kingdom. The grooved pottery in the graves probably represents a rural tradition which was widespread at least until the end of 7th century B.C. The fact that this pottery is wheel made and found together with datable objects, means that it can not simply be categorised along with the Early Iron Age grooved pottery of Elazığ region.

The Iron Age settlement at Yoncatepe, Dilkaya mound and Karagündüz mound, related to these three necropoleis are limited to Urartian period and no trace of a pre-Urartian wall or floor was ever found. Thus, we can discuss the graves and finds only by establishing a chronology between 9th and 7th cent. B.C.

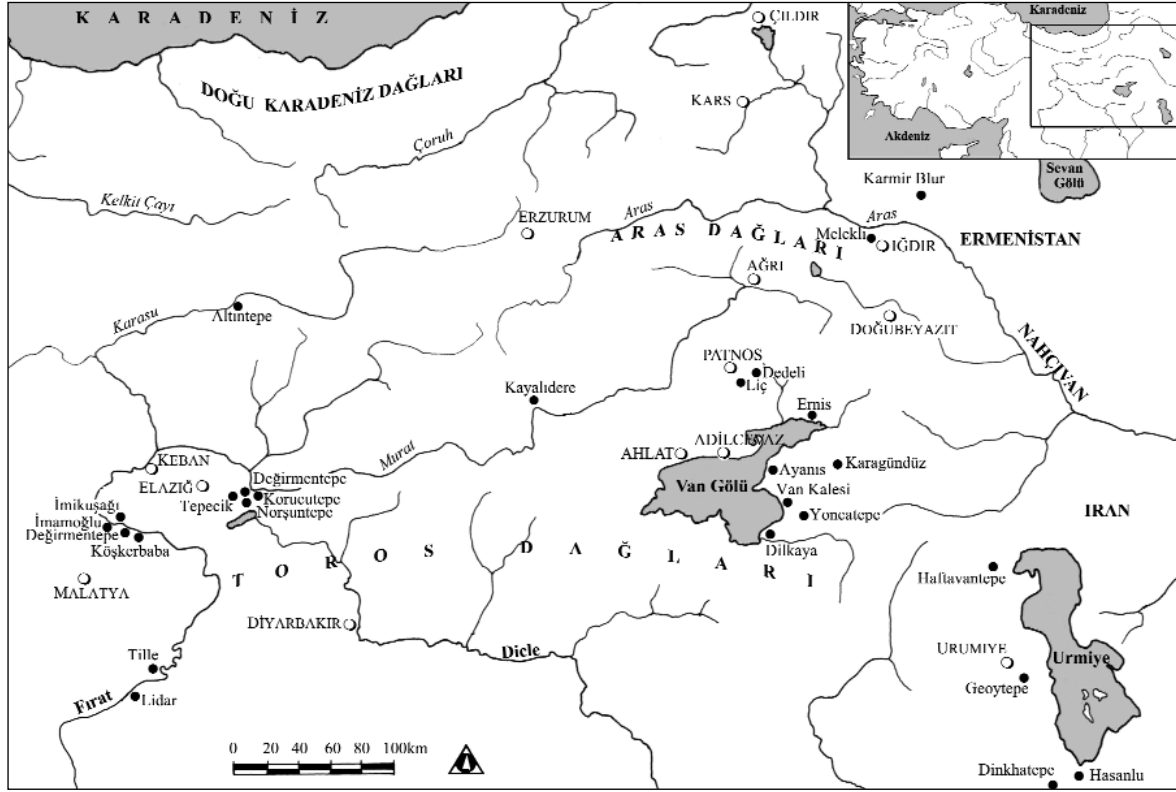
Van Gölü Havzası veya daha genel bir ifade ile Kuzeydoğu Anadolu (Res. 1) için Erken Demir Çağı terimi Urartu Krallığı öncesini tanımlamada kullanılmaktadır. Bu sürecin başlangıcı daha belirsiz olmakla birlikte, sonunun Urartu Krallığı'nın kuruluş evresi yani M.Ö. 9. yüzyıl ortaları olduğu genel olarak kabul edilir. Kuzeydoğu Anadolu'nun bu dönemine ilişkin Orta Assur yazılı belgelerinde, Uruatri ve Nairi adlı bölgeler ve buralardaki toplumlarla bağlantılı olarak bazı bilgiler yer almakta (Tarhan 1982), ancak bunlarla eşlenebilecek arkeolojik veriler tartışılmaktadır.

Bu problemin çözümüne yönelik atılan adımlar çerçevesinde, son yıllarda Van Havzası'ndaki Dilkaya, Karagündüz ve Yoncatepe gibi mezarlıklarda yürütülen kazılarda ortaya

çıkarılan buluntuların büyük bir bölümü Erken Demir Çağı'na tarihlenmiştir (Sevin-Kavaklı 1996a; Sevin 1999; Belli-Konyar 2003; Sevin 2004). Bu çalışmalarda höyükler ile özellikle mezarlıklardan gelen ve büyük bir kontekt oluşturan buluntu topluluğundan belli gruplar, çevre bölgelerden bazı örneklerle karşılaştırılarak tarihlendirme yoluna gidilmiştir. Ancak mezarlıklarla ilişkili höyüklerden Dilkaya ve Karagündüz ile Van Kalesi Höyüğü'nün birbiriyle benzeşen tabakalaşması, mezar buluntuları üzerine yapılan değerlendirmelerle uyum sağlamamıştır. Buna ek olarak buluntuların bütünü, Van Havzası'ndaki gelişmeleri yansıtan stratigrafik verilerle birlikte değerlendirildiğinde durum farklı görünmektedir.

* Doç. Dr., Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı, Göztepe-İstanbul, kemalettin@marmara.edu.tr

** Dr. İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı, Vezneciler-İstanbul, konyar@istanbul.edu.tr

Res. 1: Doğu Anadolu ve metinde geçen merkezler.

Biz burada, höyüklerden elde edilen stratigrafik veriler ile bölgede kazılan ve tümü Erken Demir Çağı'na tarihlenen mezarlıklardan gelen zengin buluntu topluluğunu birlikte ele alarak, söz konusu merkezlerin Erken mi yoksa Orta Demir Çağı'na mı tarihlenmesi gerektiği konusunda yeni değerlendirmeler yapmayı deneyeceğiz. Yazarlardan K. Köroğlu'nun, 2002 yılında Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü'nün İstanbul'da düzenlediği uluslararası bir toplantıda sunduğu bildiri (Köroğlu 2003) ve E. Konyar'ın 2004 yılında I.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde tamamladığı doktora tezinin (Konyar 2004)¹ benzer sonuçları bu tartışmanın temelini oluşturmuştur.

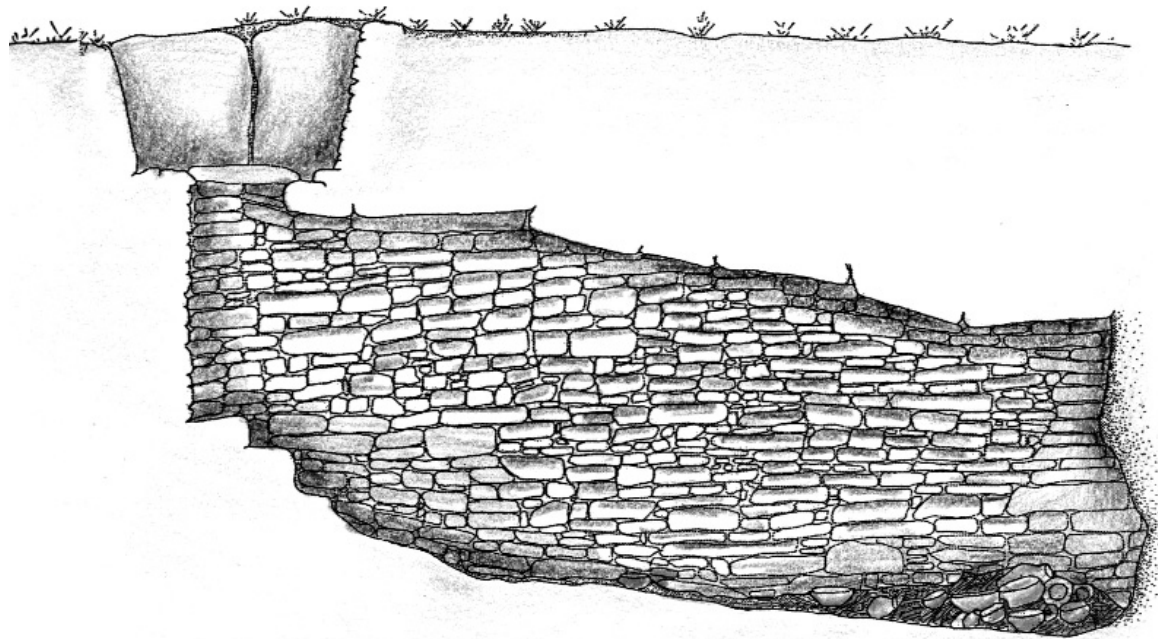
Stratigrafik Veriler:

Yukarıda belirttiğimiz gibi Van Havzası'nda, bölgedeki Demir Çağı ile ilgili yerleşim sürecini gösteren 3 höyük kazılmıştır.

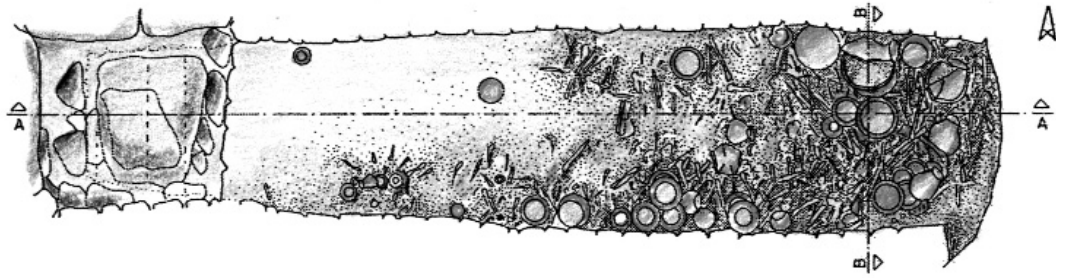
Van Gölü'nün güneydoğu kıyısındaki Dilkaya

Höyüğü, Van Kalesi Höyüğü ve Erçek Gölü'nün doğu kıyısındaki Karagündüz Höyüğü stratigrafik açıdan benzer bir dizilim gösterir. Her üçünde de Karaz veya Erken Transkafkasya türü çanak çömlek ve kerpiçten mekanlarla temsil edilen İlk Tunç Çağı yapı katları üzerinde, Orta Demir Çağı (Urartu) yerleşmesi vardır. Bu höyüklerde M.Ö. 2. binyıl ve Erken Demir Çağı mimari tabaka olarak bulunmamaktadır. Demir Çağı'na ilişkin yalnızca Urartu Dönemi yapıları belirgindir (Sevin 1999).

Dilkaya'da M6, M7 ve N7 açmalarında ortaya çıkarılan taş temelli bir yapı ile birlikte parlak kırmızı astarlı çanak çömlekler ve Urartu Dönemi küçük buluntuları ele geçmiştir (Çilingiroğlu-Derin 1992: 405; Çilingiroğlu 1993). Van Kalesi'nde dörtgen düzenli ve büyük bir yapı grubu saptanmıştır. Buradaki kalıntılar, taş temelleri 0,95 m kadar kalınlıkta olan birbirine bitişik 15 odalı bir yapı veya yapılara aittir. Bu yapının büyük oranda tahrip olmuş

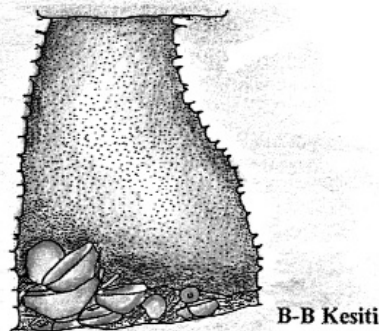
A-A Kesiti

Plan

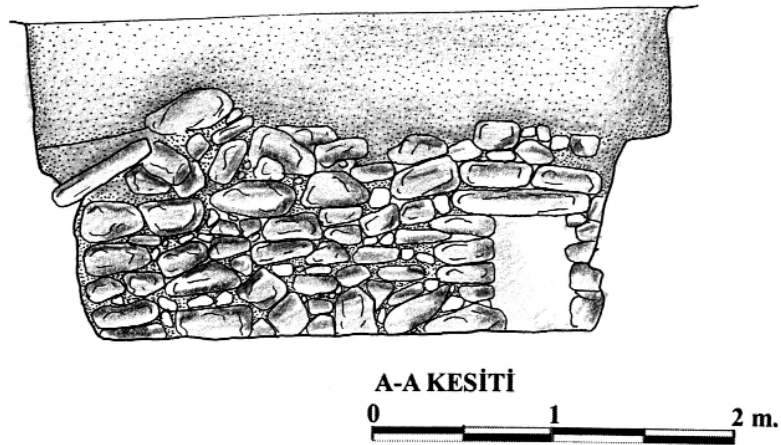
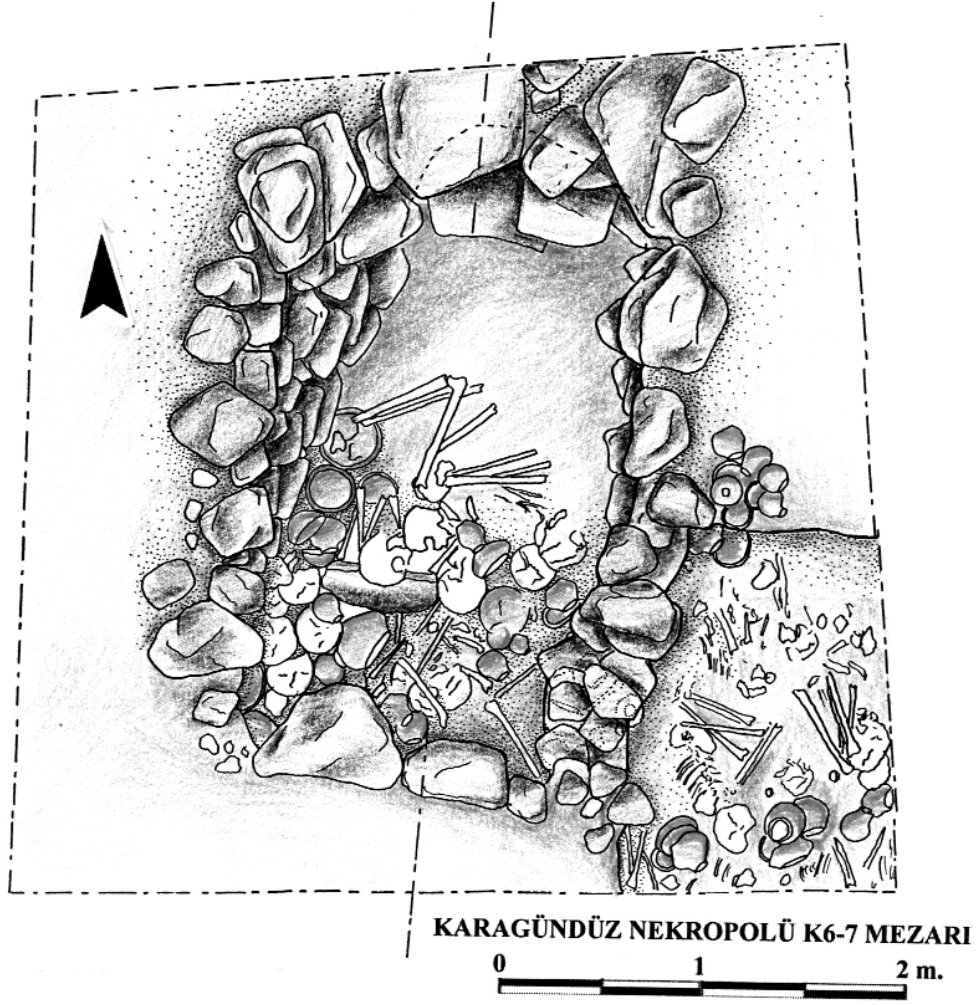
0 1 2 m.

Yoncatepe Nekropolü M3 Mezarı

B-B Kesiti

Res. 2: 2 fibula, tunç iğne ve yivli çanak çömleğin birlikte bulunduğu Yoncatepe M 3 Mezarı (Belli-Konyar 2001: Res. 16).

Res. 3: Ana oda dışında ikinci bir gömü odası bulunan Karagündüz 6-7 Mezarı (Sevin-Kavaklı 1996a: 22).

Res. 4: Kargündüz mezarlığından içlerinde yemek kalıntıları bulunan yivli çanaklar (Sevin-Özfirat 2000: Res. 3).

geç evresi, ele geçen çanak çömlek ve küçük buluntular yanında, İskit tipi ok uçları ve iki adet fibula nedeniyle M.Ö. 7. yüzyıla tarihlenmiştir (Tarhan 1994).

Karagündüz'de ise en azından 400 m²'lik alana yayılmış bir yapı grubu ortaya çıkarılmıştır. Kuzeydoğu-güneybatı yönünde uzanan yapı, 1,00-1,40 m arasında kalınlığa sahip duvarlarla oluşturulmuştur. Yapının, tabanı taş döşemeli bir avlusu vardır. Yapı katı içinde bulunan, bazıları işaretli kırmızı parlak astarlı çanak çömlekler, mühürler ve tunç eserler Urartu Dönemi'nin ürünüdür (Sevin-Özfirat-Kavaklı 2000: 856).

Tabaka olarak gözükmemekle birlikte, kazı raporlarında her üç höyükte de Erken Demir Çağı'na ait bazı buluntuların varlığından söz edilir. Bunlar, çoğunlukla çukurlardan bulunmuş ve literatürde "yivli çanak çömlek" olarak adlandırılan az sayıdaki *in situ* olmayan çanak çömlek parçalarından oluşur. Bu höyüklerde söz konusu dönemin var olup olmadığı, bütünüyle yivli çanak çömleğin Van Havzası'ndaki kronolojisi ile ilgilidir. Bu tür çanak çömleğin iyi bilinen Elazığ bölgesindeki erken örneklerle, tipolojik ve yapısal özellikler bakımından farklılıkları ve tarihleme problemleri, aşağıda ayrıntılı bir biçimde ele alınacaktır.

Bir höyük olmamakla birlikte, zengin buluntu topluluğuyla Urartu öncesine yerleştirilen

Yoncatepe yapısını ve buluntularını da burada tartışmakta yarar vardır. Bu yapının depolarından gelen *in situ* buluntularla, hemen yakınındaki mezarlıktan gelen ölü hediyeleri arasındaki benzerlik, kronolojik problemler konusunda yeni ipuçları vermektedir.

Yoncatepe'deki yapı, yaklaşık 1200 m²'lik bir alana kurulmuştur. Yerel taşlardan yapılmış 2,80 m kalınlıktaki düzgün duvarları 3,00 m kadar yükseklikte günümüze ulaşmıştır. Olasılıkla iki katlı yapıya doğudan taş döşeli bir alandan girilmektedir. Girişin kuzeyinde üst kata çıkan merdivenler bulunmaktadır. Batısında ise dikdörtgen planlı, kuzey-güney doğrultusunda uzayan yine taş döşeli bir avlu yer alır. Avlunun güneybatı köşesindeki kapıdan bir antre aracılığıyla büyük bir depoya geçilir. Doğu-batı doğrultusunda, dikdörtgen planlı depoda, omuzlarına kadar toprağa gömülü pithoslar, testiler ve çanaklar *in situ* durumda, saptanmıştır. Taş döşeli avludan aynı doğrultudaki ikinci bir kapı, antre ve koridor aracılığıyla büyük bir salona ulaşılır. Burası Yoncatepe yapısının en zengin buluntularını vermiştir. Salonun doğu duvarına yapışık durumda, ince kerpiç duvarlarla birbirinden ayrılan üç oda vardır. Odalardan gündelik kullanım kapları yanında, kerpiç sekiler üzerine oturtulmuş depo kapları, yonca ağızlı testiler, çanaklar ve fibulalar ele geçmiştir. Salonun batı bölümünde ise at koşum takımları, çok

sayıda Urartu tipi yaprak biçimli demir ok uçları gibi buluntular belgelenmiştir (Belli-Konyar 2001; Belli-Konyar 2003; Konyar 2004: 220 vd; Belli 2004: 29).

Yoncatepe yapısının plan tipi ve inşa biçimi, burasının savunma amaçlı kale olmaktan çok, üst katı yaşam alanı ve alt katı depo ve işliklere ayrılmış küçük bir saray veya “konak” olarak yorumlanması gerektiğini düşündürmektedir.

Burada tanımlanan depolar, Van Gölü Havzası'nda Çavuştepe (Erzen 1978: Lev. 9a), Toprakale (Erzen 1962: Res. 22-23), Kayalidere (Burney 1966: 83 vd. Res. 4, Lev. XII-a, XIV-a,b) ve Ayanıs (Çilingiroğlu 2001a: 68 vdd) gibi Urartu kalelerinden bilinen örneklerin küçük bir modeli gibidir. Urartu Krallığı'nın kuzeyindeki M.Ö. 7. yüzyıl yapısı Karmir Blur'da açılan depoların bazılarında, depo kapları yanında günlük işlerin yapıldığına ilişkin verilerin olması, ayrıca birinde demir süs eşyaları ve fibula bulunması, Yoncatepe'deki “Büyük Salon” olarak adlandırılan bölümdeki duruma oldukça benzemektedir (Piotrovsky 1952: Res. 18; Forbes 1983: 66 vdd).

Bütün bu buluntular içinde, sayıları çok olmamakla birlikte, tarihlenmeleri konusunda

genel bir fikirbirliği bulunan fibulaların olması oldukça önemlidir. Fibula, “Büyük Salon” yanında, Yoncatepe 3 Nolu Mezar'da da ele geçmiştir. Böylece, aşağıda değineceğimiz üzere, tarihleme problemi ve yapı ile mezarlık arasında kurulmakta zorluk çekilen ilişki açıklık kazanmış olmaktadır.

Mezarlıklar

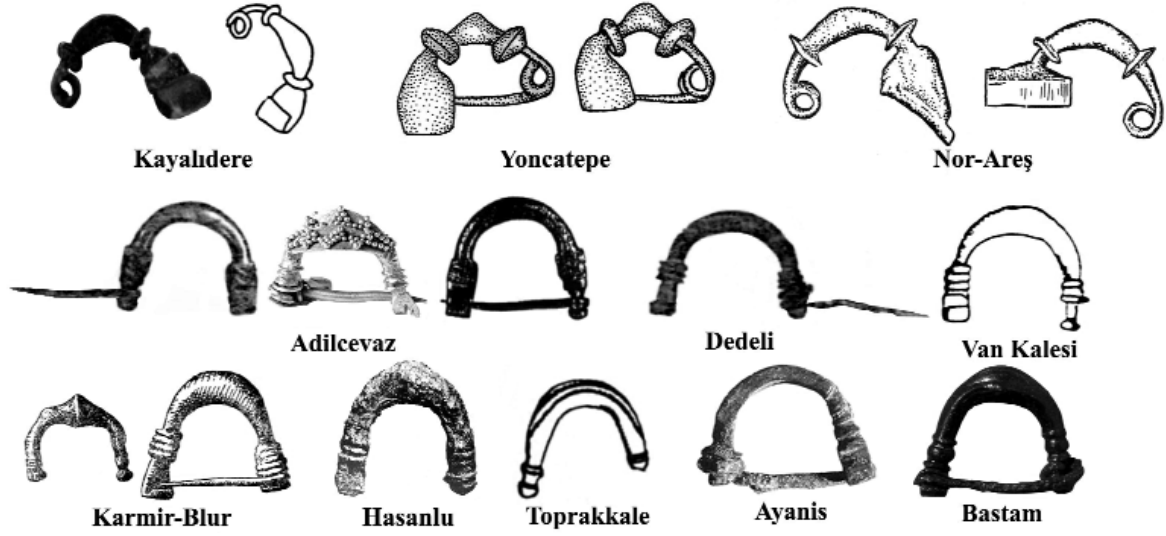
Yukarıda değindiğimiz gibi Van bölgesinde, höyüklerde temsil edilmeyen Urartu Krallığı öncesindeki Erken Demir Çağ süreci, Dilkaya, Karagündüz ve Yoncatepe mezarlık buluntularıyla açıklanmaya çalışılmaktadır.

Van bölgesinde Dilkaya'da 2 (Çilingiroğlu 1991), Karagündüz'de 9 (Sevin-Kavaklı 1996a; Sevin-Kavaklı 1996b; Sevin 1999) ve Yoncatepe'de 8 oda mezar (Belli-Konyar 2001; Belli-Konyar 2003; Konyar 2004) *in situ* buluntularıyla birlikte açılmıştır.

Mezarların genel planı, toprak altına inşa edilmiş dikdörtgen bir oda ve bu odaya girişi sağlayan dar bir kapı ile dromostan oluşur (Res. 2). Karagündüz 6 ve 10 ile Yoncatepe'deki 4 (2 yan oda), 6 ve 8 (3 yan oda) nolu mezarlarda, taş duvarlarla çevrili ana odanın yanına, toprak kazılarak daha küçük boyutlarda ikin-

Res. 5: Karagündüz'den parlak kırmızı astarlı çanak ve testiler (Sevin-Kavaklı 1996a: Res. 36).

Res. 6: Mezarlıklar ve Urartu merkezlerinden fibulalar.

ci ve bazılarında üçüncü ve dördüncü oda oluşturulmuştur (Res. 3).

Bu mezarların çoğunluğunun, yüzey toprağından oldukça derinde mezar odasına açılan bir kapısı bulunmaktadır. Gümü yapıldıktan sonra doldurulan kapının önündeki, yüzeye ulaşan kuyu biçimli çukur, yeni gömüler için tekrar açılmak durumundadır. Bu çukurların bazılarının çevresi birkaç sıra taşla çevrilmiştir. Bu çukur/dromos anlayışı oda mezarlarda standart bir uygulama gibi görünmektedir. Eğer mezar odasının dar duvarlarından birinde kapı yoksa, bu kez mezar odasına üstten, kapak taşlarından biri kaldırılarak yeni gömü yapılmaktaydı. Bu durumda mezarların yüzeye daha yakın ve kapak taşlarının kolay açılabilir biçimde planlanmış olması gereklidir. Bu ikinci tür, kapısız ve dromossuz planlanmıştır. Yoncatepe (M2, M5 ve M6) ve Ernis'te bu gruba giren mezarlar saptanmıştır.

Bu tür mezarlar tek kişi için değil, çoklu gömü için inşa edilmiştir. Yan odalarda kafatasları, üst üste yığılmış iskeletler ve bunlarla ilişkili mezar hediyeleri depolanmış durumda saptanmıştır. Örneğin Karagündüz 8 Nolu Mezar'daki birey sayısı 106'ya kadar çıkmaktadır. Bütün Karagündüz Mezarlığı'nda ise 284 kişi gömülmüştür (Sevim-Pehlivan vd.

2002). Mezara en son koyulan gömü, hemen bütün mezarlarda kapıya yakın bölümde ve hocker durumda, eskiler ise arka duvara doğru, yan oda/odalar varsa buraya doldurulmuş durumda açılmıştır (Res. 2-3). Karagündüz 1 Mezarı'nda yan duvarda bir niş; Karagündüz 2 Mezarı'nda ise tabana açılmış küçük bir çukur bulunmaktadır. Yoncatepe 6 Nolu Mezar'da ise taban altına açılmış ve basamaklarla inilen derin oda, yine toprak içine açılmış bir yan odaya geçit verir. Bu mezarlara normal gömü yanında yakılmış gömülerin de koyulduğuna ilişkin veriler ele geçmiştir.

Burada kısaca tanımladığımız oda mezar planlarındaki dromos, niş ve özellikle de yan oda anlayışı, Van Kalesi, Kayalıdere, Palu ve Mazgirt/Kaleköy gibi büyük Urartu merkezlerinde bulunan çok odalı kaya mezarlarının (Çevik 2000) yansıması gibi görünmektedir. Urartu çok odalı kaya mezarları içinde Palu III ve Mazgirt/Kaleköy gibi 2 odalı örnekler çoğunluğu oluşturur ve bu durum kaya mezar anlayışı ile oda mezarlar arasındaki yakın plan anlayışının kanıtı olarak gözükür.

Van bölgesinde söz konusu her üç mezarlığın tarihlenme problemini daha iyi anlayabilmek için, buluntuları gruplara ayırarak tartışacak olursak, Erken Demir Çağı'nı gündeme geti-

ren “yivli çanak çömlek”ten başlamak gerekecektir.

Yivli Çanak Çömlekler

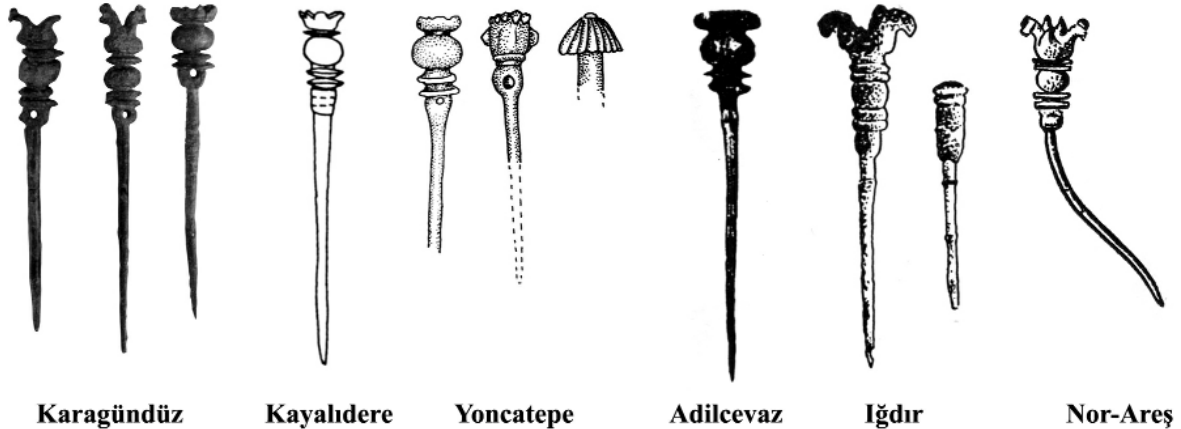
Yivli çanak çömlekler daha çok Keban ve Karakaya baraj alanlarında yapılan arkeolojik kazılar ve yüzey araştırmalarından tanınmaktadır. Çanaklar, ağız kenarı ile omuzları arasındaki yatay yiv bezeme nedeniyle literatürde “yivli çanaklar”, “grooved ware”, “grovy ware” gibi tanımlarla adlandırılırlar. Elazığ bölgesinde Korucutepe, Norşuntepe, Tepecik gibi birçok höyükte, Geç Tunç Çağı tabakalarının üzerindeki yapı katlarında bulunmuşlardır (Hauptmann 1969/70; Winn 1980; Sevin 1991; Bartl 2001; Köroğlu 2003). Bunlara ilişkin C14 tarihleri yalnızca Korucutepe’den gelmektedir. Ancak hiçbir merkezde Erken Demir Çağı’na yerleştirilen bu tabakalar üzerinde, Orta Demir Çağı’na veya Urartu egemenlik sürecine ait yapı katı teşhis edilememiş, bu da stratigrafik bakımdan soru işaretlerini tümüyle ortadan kaldırmamıştır. Bu bölgede özellikle Fırat’ın batısındaki Köşkerbaba ve İmamoğlu gibi merkezlerde benzer çanak çömlekler daha geç tabakalarda, Orta Anadolu kökenli Orta Demir Çağı boyalıları ile birlikte de bulunmuştur (Ökse 1992).

Çanak çömleğin temel özellikleri arasında, çoğunlukla elde veya ağır dönen çarkta yapılmış, kalın kırmızı-kırmızımsı kahve ve deve-

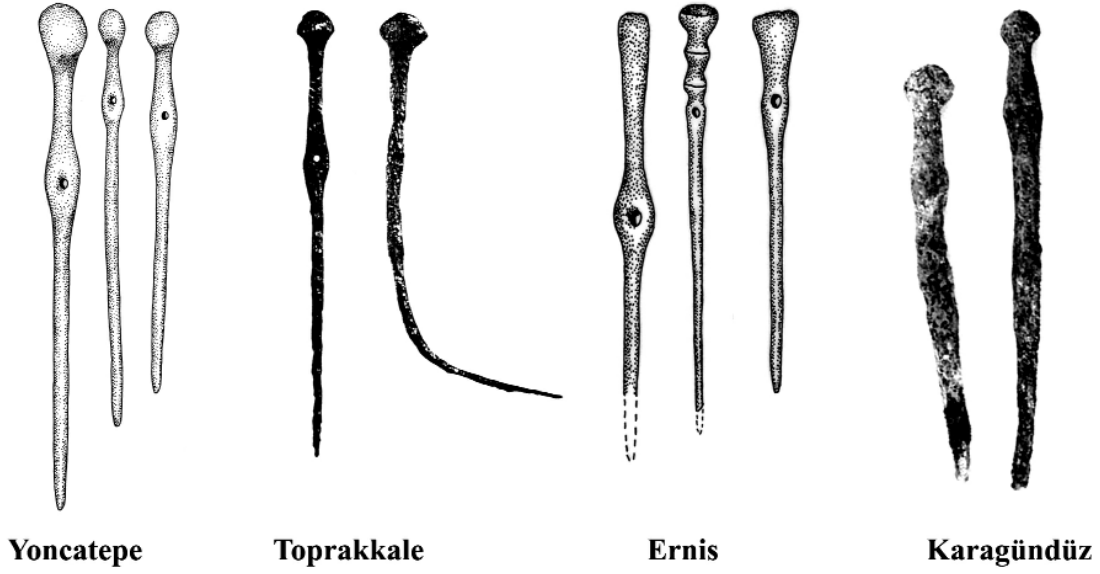
tüyü renkte astarlı, bazıları açık olmaları sayılabilir. Formlar, keskin veya yuvarlak omuzlu, yivli çanaklar, akıtacaklı ve tutamaklı çömlekler, vazolar ve testilerden oluşur. Az olmakla birlikte kazı bezeme yanında boya bezeme de vardır.

Van bölgesindeki mezarlarda bulunan yivli çanak çömlek topluluğu ise tipoloji ve mal grubu açısından farklı bir karakterdedir. Buradaki genellikle pembe-devetüyü renkte astarlıdır ve hemen hemen tümü çarkta yapılmışlardır (Konyar 2004: 341 vd). Gümü anlaşıyor bir parçası olarak, içlerindeki yiyecek ve içeceklerle birlikte mezara konduğu anlaşılan bu kapların formları da sınırlıdır (Res. 4). Daha çok ağız altında yivler olan, keskin omuzlu ve ağız kenarından tutamaklı çanaklar ve omuzlarında kabarcıklar olan “S” profilli küçük çömlekler bu grubun temsilcileridir (Sevin-Kavaklı 1996a). Yoncatepe’de bir mezarda (M3) omuz üzerine çekilen yatay bantlar arasında zikzak ve dalgalı boya bezeme de görülür (Belli-Konyar 2001). Yoncatepe 3 Mezarı’ndaki bu boyalıları, Korucutepe ve Norşuntepe boyalılarına benzemektedir. Ancak aynı mezarda, yivli örnekler ve demir eserler yanında iki adet fibula (Konyar 2004: Lev. 191) bulunması durumu değiştirmektedir.

Bu farklılıklara ek olarak Karagündüz 3, 5 ve 8 ile Yoncatepe 3 ve 4 nolu mezarlarda yivli çanak çömlek, kırmızı astarlı ve perdahlı mal-

Res. 7: Mezarlıklar ve Urartu merkezlerinden tunç iğneler.

Res. 8: Mezarlıklar ve Urartu merkezlerinden demir iğneler.

larla aynı mezar odalarında birlikte bulunmuştur (Konyar 2004: 195 vd, 230 vdd). Aynı şekilde Van Kalesi Höyüğü'nde Urartu yapı katının altına doğru derinleşen bir çukurda, bu iki mal grubu birlikte ele geçmiştir (Tarhan-Sevin 1994: 851, Res. 18; Tarhan 1994: 44 vdd). Kazı raporları ve malzemesinin yalnızca bazı bölümleri hakkında bilgi edinebildiğimiz, Van Gölü'nün kuzeyindeki Ernis Mezarlığı'nda da durum aynıdır (Sevin 1996). Yivli çanak çömleğin Urartu merkezlerinde kullanıldığı konusunda bir diğer veri ise Ayanıs Kalesi'nden gelmiştir. Göz ardı edilemeyecek miktarda bulunan örnekler (Kozbe-Çevik-Sağlamtimur 2001: Lev. 9/1-30), tartıştığımız merkezlerdeki paralelleridir. Çivi yazılı kitabeleri, mimarisi, maden eserleri ve dendrokronolojik verileri ile M.Ö. 7. yüzyılın ilk yarısına II. Rusa dönemine tarihlenen Ayanıs Kalesi, bu türün Van Havzası'nda Urartu Dönemi boyunca kullanıldığı konusunda açık fikir vermektedir.

Parlak Kırmızı Astarlı Mallar

Bütün mezarlarda olmamakla birlikte birçokta bulunan ikinci grup, kırmızı-kahverengi astarlı ve iyi perdahlı, Urartu merkezlerinden bildiğimiz çanak çömleklerdir. Kap tipleri

arasında dışa çekik ağız kenarlı, omurgalı çanaklar, çömlekçikler ve metal örneklerin taklidi olarak yapıldığı öngörülen yonca ağızlı testi gibi formlar bulunmaktadır (Res. 5).

Dilkaya ve Karagündüz'de mezarlıkların yakınındaki höyüklerde Urartu yapı katlarında ve Yoncatepe yapısında bu tür çanak çömlek belirgindir. Bir çanak çömlek grubunu bir toplumla ilişkilendirmek zor ve kabul edilemez görünmekle birlikte, parlak kırmızı astarlı malların büyük Urartu merkezlerinde, idari ve dini yapılarla bağlantılı biçimde ele geçmesi, bu türün Urartu Krallığı ile birlikte anılmasına neden olmuştur (Burney-Lang 1971: 129; Kroll 1976; Zimansky 1998: 192). Şimdiye kadar bu örneklerin, Urartu öncesine veya daha net bir ifadeyle M.Ö. 8. yüzyıldan erkene gittiği konusunda herhangi bir stratigrafik veri bulunmamaktadır. Yapım tekniği özen gerektiren bu tür, ortaya çıktığı Urartu Dönemi çanak çömlekleri içinde bile çok yaygın ve sayısal çoğunlukta değildir. İçinde krali mekânlar, tapınak ve saray malı kalitesinde örneklerin bulunduğu Ayanıs'taki çanak çömleğin ancak %18'ini bunlar oluşturur. Bu durum göz önüne alınırsa, Dilkaya, Karagündüz ve Yoncatepe gibi küçük merkezlerde az oluşu da anlaşılabilir.

Fibulalar

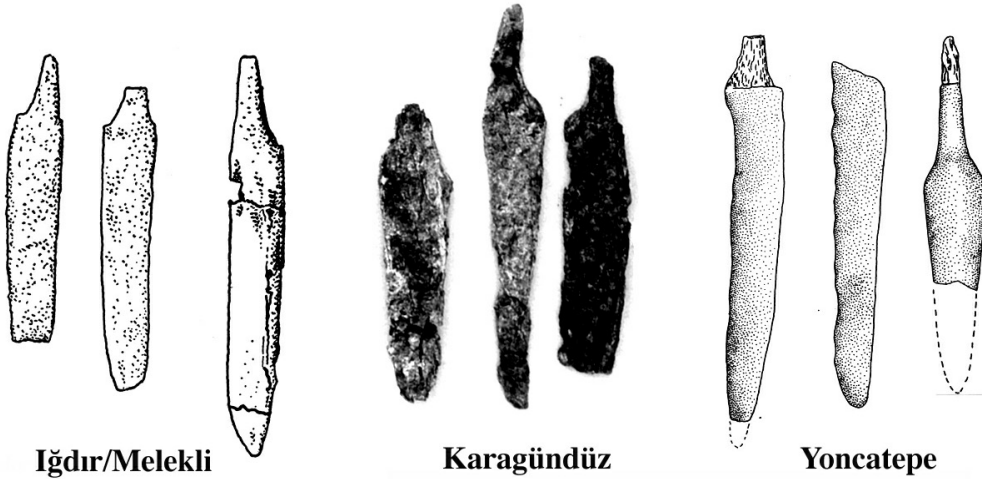
Doğu Anadolu ve çevresinde, M.Ö. 7. yüzyıl- da II. Rusa Dönemi'nde kurulduğu bilinen Toprakkale (Wartke 1990: 79/b), Ayanis (Stone-Zimansky 2003: Res. 11.15) ve Karmir Blur'da (Piotrovsky 1952: Res. 18) arkeolojik kazılarda fibula bulunmuştur. Bölgeye yabancı olan bu özel buluntu grubunun (Res. 6) Urartu'ya geldiği dönem konusundaki en belirgin ipuçları da, inşa tarihleri belli olan bu üç merkezdeki örneklerdir (Kırş. Ögün 1979: Res.3). Çok odalı Kayalıdere mezarında da fibula bulunmuş olması bu tarihlmeyi destekler niteliktedir (Burney 1966: Res. 23). Ayrıca Van Kalesi Höyüğü (Tarhan 1994: Res. 21/1), Adilcevaz (Ögün 1978: Lev. 31/15), Patnos-Dedeli (Ögün 1978: Res. 53), Karmir Blur yakınındaki Nor Areş Mezarlığı (Piotrovsky 1969: Lev. 78; Barnet 1963: Res. 42) ve Hasanlu III (Muscarella 1965: Lev. 57/2) gibi merkezlerin de aynı yüzyıla tarihlenmesinde fibula buluntusunun önemli payı vardır. Yayınlanmamış olmakla birlikte Dilkaya oda mezarının hemen dışında da bir fibula buluntusunun varlığı kaydedilmiştir (Çilingiroğlu 1991: 31). Resim 6'da da görüldüğü gibi, Yoncatepe "Büyük Salon" ve M3 Mezarı'ndan çıkan tunç fibulalar Nor Areş ve Kayalıdere fibulasının tam paralelidir.

Anlaşılacağı üzere, Yoncatepe yapısındaki *in situ* depo kapları, parlak kırmızı astarlı çanak çömlekler yanında, at koşum takımı parçaları, demir ok uçları ve tunç fibulalar gibi buluntular, bir bölümü M.Ö. 7. yüzyıl olmak üzere tamamen Urartu Dönemi'ni karakterize eder. Burada Urartu öncesine tarihlenebilecek bir buluntu topluluğu gözükmemektedir. Eldeki mevcut veriler ışığında, mezarlığın da bu yapı ile ilişkili ve çağdaş olmadığını söylemek oldukça zordur.

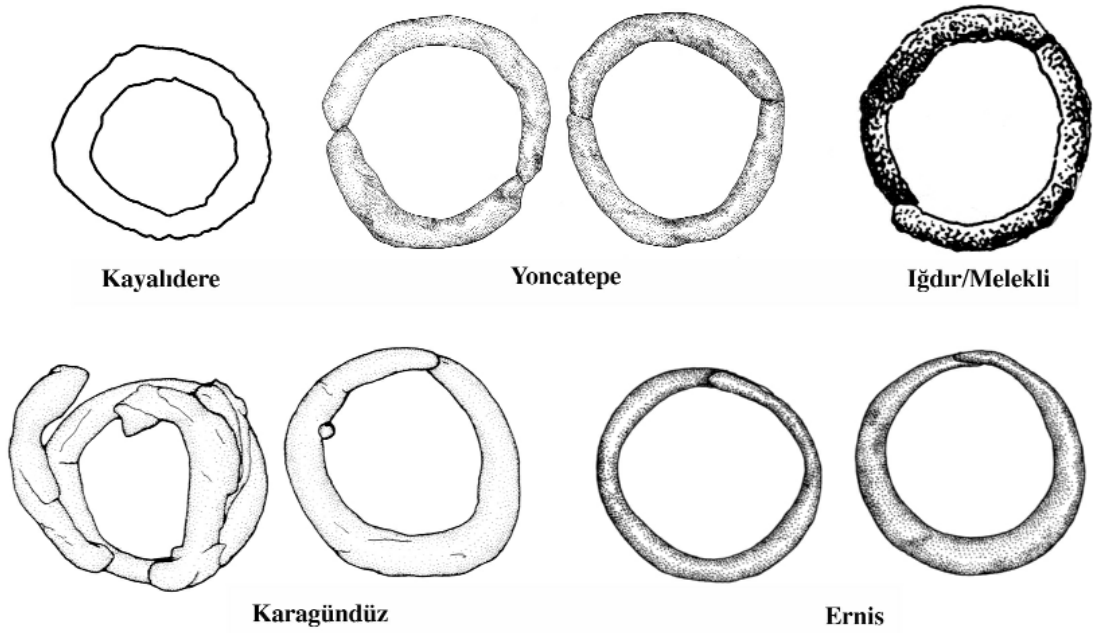
Diğer Buluntular

Her üç mezarlıktaki ölü hediyeleri arasında demirden bilezikler, bıçaklar, hançerler, iğneler ve yüzükler bulunmuştur. Tunçtan ise fibulalar yanında hayvan ve bitkisel başlı iğneler, yüzükler, küpeler vardır. Az olmakla birlikte birkaç adet altın küpe de ele geçmiştir. Sayısal bakımdan en büyük grubu taş ve cam boncuklar oluşturur.

Bu buluntulardan Karagündüz ve Yoncatepe tunç iğnelerinin, Kayalıdere (Burney 1966: Lev. XI/c, Res. 21/13), Adilcevaz (Ögün 1978: Res. 17), Iğdır/Melekli (Barnett 1963: Res. 32/1-2) ve Nor Areş (Barnett 1963: Res. 42) gibi Urartu merkezlerinde yakın benzerleri vardır (Res. 7). Aynı şekilde demir iğneleri de (Res. 8) Ayanis ve Toprakkale (Wartke 1990:

Res. 9: Mezarlıklardan demir bıçaklar.

Res. 10: Mezarlıklardan demir bilezikler.

Lev. 34/f-g) gibi bilinen Urartu merkezlerinde bulunanlardan ayırmak zordur. Demir bıçaklara benzer örnekler Iğdır/Melekli (Barnett 1963: Res. 38/6, 7, 8) ve Toprakkale (Wartke 1990: Res. 24) gibi merkezlerde bulunmuştur (Res. 9). Yine demirden yapılmış bilezikler Kayalıdere (Burney 1966: Res. 23/15) ve Iğdır (Barnett 1963: 155, Res. 32/3) Urartu mezarlarında ele geçmiştir (Res. 10). Karagündüz'de bulunan bir taş mühür de bu tarihlere uygun tipik bir örnek olarak anılmalıdır (Sevin-Kavaklı 1996a: Res. 29)

Sonuçlar

Van bölgesinde arkeolojik kazılarla incelenen Dilkaya, Karagündüz ve Yoncatepe mezarları kırmızı astarlı ve yivli çanak çömlek, demir bilezik, yüzük, iğne ve hançer, bronz iğne ve fibula gibi zengin buluntular vermiştir. Buluntuların çoğu Van Gölü Havzası'na özgü özellikler taşımaktadır. Günümüze kadar genel bakış açısıyla, erken Elazığ örnekleriyle benzerliğine dikkat çekilen yivli çanak çömleklerin bile çarkta yapılmış olmaları ve yüzey işlemleri bakımından ayrı ve bölgesel karakter-

li oldukları görülmektedir. Mezar odalarının planları ve burada uygulanan gömü biçimi de bunların diğer bölgelerden farklı ve homojen karakterini yansıtır. Karagündüz ve Dilkaya iskeletlerinin birbirine çok benzeyen morfolojik ve patolojik özellikleri de bu toplulukların aynı sosyo-kültürel çevreye ait olduklarını desteklemektedir (Sevim-Pehlivan vd 2002).

Mezarların son tarihi konusunda, bu bölgeye dışardan geldiği bilinen bronz fibulalar belirgin bir biçimde M.Ö. 7. yüzyılı verir (Res. 6). Mezarların yapıları veya buradaki en erken buluntuların tarihi ise biraz belirsiz görünmektedir. Bu konuda hipotetik olarak birkaç nesil öncesine giden bir süreç veya daha somut bir yaklaşımla, ilişkili oldukları yerleşim yerlerinin ve buradaki tabakaların tarihleri esas alınmalıdır. Her üç mezarlığın ilişkili olduğu yapılar (Dilkaya, Yoncatepe ve Karagündüz'de) Urartu Dönemi ile sınırlıdır. Her üçünde de Urartu öncesine ait bir taban veya duvar parçası bulunmamaktadır. Dolayısıyla eldeki mevcut veriler ışığında, mezarlıkları ve buradaki tüm buluntuları ancak M.Ö. 9-7.

yüzyıl arasında bir kronoloji oluşturarak tartışabiliriz.

Aynı mezar odalarında bulunan farklı buluntu grupları, birbirinden çok ayrı dönemlere tarihlenerek açıklanamaz. Yivli çanak çömleğin “Urartu öncesine çekilebileceği yolundaki genel yaklaşım” kabul edilebilir görünmekle birlikte, Van Havzası’nda Erken Demir Çağı tabakalarının yokluğu ve bu malların Urartu ürünleriyle birlikte görülmesi yüzünden (Res. 4, 5), tartıştığımız merkezler kapsamında şimdilik yalnızca hipotetik bir fikir olarak kalmaktadır. Bu bağlamda Karagündüz 6-7 mezarı için yalnızca iki adet (kalibrasyonlu) C14 örneği ile önerilen 13-12 yüzyıl tarihlerinin (Sevin-Özfirat-Kavaklı 2001: 356) buluntuları açıklamaya yetmeyeceğini belirtmek gerekmektedir. Bu mezarlar için Erken Demir Çağı, yani Urartu öncesi önerisi kabul edilirse, parlak kırmızı astarlı malların, bronz iğne ve fibula gibi 8-7. yüzyıla tarihlenen buluntuların da erkene çekilmesi; mezarlıktaki insanlara ait olan Urartu yerleşim yerlerinin de aynı şekilde krallık öncesinden başlatılması gibi yeni tartışmaları gündeme getirecek bir durum ortaya çıkacaktır.

Van bölgesindeki Dilkaya, Karagündüz ve Yoncatepe mezarlıkları ve ilişkili merkezleri, Urartu Dönemi’ne tarihleme yaklaşımımız kabul edildiğinde ise, bölgenin krallık öncesi Erken Demir Çağı sürecinin arkeolojik bakımdan belgelenememişliği büyük bir problem olarak kalacaktır. Bu durumda, Kuzeydoğu Anadolu’da ikinci binyıla ilişkin kurganlar, boyalı çanak çömlek ve göçebe yaşam biçimiyle temsil edilen kültürel süreçten (Çilingiroğlu 1991b), merkezi güçlü devlet yapısıyla Urartu’ya nasıl geçildiğini anlayabilmek daha da zorlaşmaktadır. Ancak bir dönemi belgeleme yaşanan zorluk yalnızca Kuzeydoğu Anadolu ve Urartu öncesi için söz konusu değildir.

Bilindiği üzere Anadolu’da Hitit İmparatorluğu’nun M.Ö. 13. yüzyıl sonlarında yıkılışını izleyen birkaç yüzyıllık süreç, yazılı ve arke-

olojik verilerin eksikliği yüzünden son yıllara kadar “Karanlık Çağ” olarak adlandırılmaktaydı. Urartu’nun çağdaşı olarak gelişen Geç Hitit kent devletlerinin geçmişi de bu zaman dilimi içinde kalmaktadır. Başta Boğazköy olmak üzere, Gordion ve Kaman-Kalehöyük gibi merkezlerden gelen yeni veriler, bu sürecin tümüyle karanlık olmadığına, ancak sosyal yaşamın köklü bir değişim geçirdiğine ve eski büyük merkezlerde bile basit, geleneksel ve yoksul köylü kültürüne dönüldüğüne işaret etmektedir (Genz 2003).

Urartu Krallığı’nın güney komşusu Assur’da da bu sürecin büyük bölümünün belgeleri eksiktir. Orta Assur Dönemi’nde Hurri-Mitanni Devleti’ni yıkarak Kuzey Suriye’de söz sahibi olan Assur Krallığı, özellikle I. Tiglath-pileser (1114-1076) sonrası hızla küçülerek başkent ve yakın çevresini kapsayan merkezi bölgeye çekilmiştir. Yoğun Arami göçünün de yaşandığı bu süreçte pek çok Orta Assur yerleşmesi yangınla son bulmuştur. Assur yerleşmelerinde M.Ö. 1050 ile 950 yılları arasındaki dönem ise “karanlık” olarak nitelenecek kadar zayıf arkeolojik veri ile temsil edilir. Orta Assur Krallığı’nın çöküşünü getiren bu kargaşa ve küçülmenin nedenleri arasında, M.Ö. 1200 yıllarından itibaren ortaya çıkan kuru iklimle ilgili olarak tarım alanlarının verimsizleşmesi ve otlakları kuraklaşan göçebelerin harekete geçmesi gösterilmiştir (Neumann-Parpola 1987; Butzer 2000; Roaf 2001).

Şimdilik Doğu Anadolu’da, Urartu öncesindeki sürecin karanlık kalmasında normalden farklı ve olumsuz iklim koşullarının ne kadar payı olduğunu açık bir biçimde bilemiyoruz. Ancak Kuzeydoğu Anadolu’da, özellikle de Van Gölü Havzası’nda İlk Tunç Çağı sonrasında terk edilen höyüklerle ve dolayısıyla yerleşik yaşama, M.Ö. 9. yüzyıl ortalarına Urartu Krallığı’nın kuruluşuna kadar dönülmediğini söyleyecek yeterince kanıt bulunmaktadır. Belki bu süreç, yakın gelecekte yürütülecek kapsamlı araştırmalarda, Orta Anadolu ve Assur’da olduğu gibi, daha basit yaşam koşullarının arkada bıraktığı zayıf izler sürülerek

açıklanabilecektir. Ancak diğer bölgelerden daha yüksek olan Kuzeydoğu Anadolu'da, bu süreç için tartıştığımız höyükler ve yakınlarında bulunan mezarlıklar yerine olasılıkla yarı göçebe yaşam alanlarını incelememiz gerektiğini düşünmekteyiz.

DIPNOT

1. Van Müzesi başkanlığında yapılan arkeolojik kazı buluntuları üzerinde çalışmaya izin veren Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne ve ekip elemanı olarak katıldığım Yoncatepe buluntuları üzerinde her türlü gözlem yapmaya imkan veren Prof. Dr. Oktay Belli'ye teşekkürü bir borç bilirim (E. Konyar).

KAYNAKLAR

- Barnett, R. D. 1963, "The Urartian Cemetery at Igdir", *Anatolian Studies* XIII: 153-198.
- Bartl, K. 2001, "Eastern Anatolia in the Early Iron Age", *Migration und Kulturtransfer. Der Wandel vorder- und zentralasiatischer Kulturen im Umbruch vom 2. zum 1. vorchristlichen Jahrtausend. Akten des Internationalen Kolloquiums Berlin, 23. bis 26. November 1999*. (ed. R. Eichmann – H. Parzinger), Bonn: 383-410.
- Belli, O. 2004, "2003 Yılı Van-Yoncatepe Kalesi ve Nekropolü Kazıları", *Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler* 18: 28-29.
- Belli, O. – E. Konyar 2001, "Excavations at Van-Yoncatepe Fortress and Necropolis", *Tel Aviv* 28/2: 169-212.
- Belli, O. – E.Konyar 2003, *Doğu Anadolu'da Erken Demir Çağı Kale ve Nekropoller-Early Iron Age Fortresses and Necropolies in Eastern Anatolia*. İstanbul.
- Burney, C. A. 1966, "A First Season of Excavations at the Urartian Citadel of Kayalidere", *Anatolian Studies* 16: 55-111.
- Burney, C. – D. M. Lang, 1971, *The Peoples of the Hills. Ancient Ararat and Caucasus*. London.
- Butzer, K. W. 2000, "Environmental Change in the Near East and Human Impact on the Land", *Civilizations of the Ancient Near East I*. (ed. J. M. Sasson), New York: 123-151.
- Çevik, N. 2000, *Urartu Kaya Mezarları ve Ölü Gömme Gelenekleri*. Ankara.

- Çilingiroğlu, A. 1991, "The Early Iron Age at Dilka-ya", *Anatolian Iron Ages. The Proceedings of the Second Anatolian Iron Ages Colloquium held at Izmir, 4-8 May 1987*. (ed. A. Çilingiroğlu - D. H. French), Oxford: 29-38.
- Çilingiroğlu, A. 1993, "Van-Dilkaya Höyüğü Kazıları Kapanış", *XIV. Kazı Sonuçları Toplantısı I*: 469-491.
- Çilingiroğlu, A. 2001a: "Storerooms", *Ayanis I. Ten Years' Excavations at Rusahinili Eiduru-kai 1989-1998*. (ed. A. Çilingiroğlu - M. Salvini) Roma: 68-83.
- Çilingiroğlu, A. 2001b, "Migration in the Lake Van Basin East Anatolia in the Late 2nd Millennium B.C. and the Foundation of a Kingdom", *Migration und Kulturtransfer. Der Wandel vorder- und zentralasiatischer Kulturen im Umbruch vom 2. zum 1. vorchristlichen Jahrtausend. Akten des Internationalen Kolloquiums Berlin, 23. bis 26. November 1999*. (ed. R. Eichmann – H. Parzinger), Bonn: 371-381.
- Çilingiroğlu, A. – Z. Derin, 1992, "Van-Dilkaya Kazısı 1990", *XIII. Kazı Sonuçları Toplantısı I*. Ankara: 403-422.
- Erzen, A. 1962, "Untersuchungen in der urartäischen Stadt Toprakkale bei Van in den Jahren 1959-1961", *Archäologischer Anzeiger*: 383-414.
- Erzen, A. 1978, *Çavuştepe I. M.Ö. 7.-6. Yüzyıl Urartu Mimarlık Anıtları ve Ortaçağ Nekropolü*. Ankara.
- Forbes, T. 1983, *Urartian Architecture*. Oxford.
- Genz, H. 2003, "The Early Iron Age in Central Anatolia", *Identifying Changes: The Transition from Bronze to Iron Ages in Anatolia and its Neighboring Regions. Proceedings of the International Workshop Istanbul, November 8-9, 2002*. (ed. B. Fischer - H. Genz - E. Jean - K. Köroğlu), İstanbul: 179-191.
- Hauptmann, H. 1969/70, "Norşuntepe. Historische Geographie und Ergebnisse der Grabungen 1968/69", *Istanbul Mitteilungen* 19-20: 21-78.
- Konyar, E. (2004), *Doğu Anadolu Erken Demir Çağı Kültürü: Arkeolojik Kazı ve Yüzey Araştırmaları Bulgularının Değerlendirilmesi*. (İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayımlanmamış Doktora Tezi).
- Kozbe, G. – Ö. Çevik – H. Sağlamtimur, 2001, "Pottery", *Ayanis I. Ten Years' Excavations at Rusahinili Eiduru-kai 1989-1998*. (ed. A. Çilingiroğlu - M. Salvini), Roma: 85-153.

- Koroğlu, K. 2003, "The Transition from Bronze Age to Iron Ages in Eastern Anatolia", *Identifying Changes: The Transition from Bronze to Iron Ages in Anatolia and its Neighbouring Regions. Proceedings of the International Workshop Istanbul, November 8-9, 2002*. (ed. B. Fischer – H. Genz – E. Jean – K. Koroğlu), Istanbul: 231-244.
- Kroll, S. 1976, *Keramik Urartäischer Festungen in Iran, Archaeologische Mitteilungen Aus Iran Ergänzungsband 2*. Berlin.
- Muscarella, O. W. 1965, "A Fibula from Hasanlu", *American Journal of Archaeology* 69: 233-240.
- Neumann, J. – S. Parpola, 1987, "Climatic change and the eleventh-tenth-century eclipse of Assyria and Babylonia", *Journal of Near Eastern Studies* 46: 161-182.
- Öğün, B. 1978, "Die urartaischen Graeber in der Gegend von Adilcevaz und Patnos", *The Proceedings of the Xth International Congress of Classical Archaeology*. Ankara: 61-67.
- Öğün, B. 1979, "Urartäische Fibeln", *Akten des VII. internationalen Kongresses für iranische Kunst und Archäologie, München 7. - 10. Sempetber 1976, Archaeologische Mitteilungen Aus Iran Ergänzungsband 6*: 178-188.
- Ökse, A. T. 1992, "İmamoğlu in der Eisenzeit: Keramik", *Istanbuler Mitteilungen* 42: 31-66.
- Piotrovsky, B. B. 1952, *Karmir Blur* II. Erevan.
- Piotrovsky, B. B. 1969, *The Ancient Civilisation of Urartu*. Geneva.
- Roaf, M. 2001, "Continuity and Change from the Middle to the Late Assyrian Period", *Migration und Kulturtransfer. Der Wandel vorder-und zentralasiatischer Kulturen im Umbruch vom 2. zum 1. vorchristlichen Jahrtausend. Akten des Internationalen Kolloquiums Berlin, 23. bis 26. November 1999*. (ed. R. Eichmann, – H. Parzinger), Bonn: 357-369.
- Sevim, A. – C. Pehlivan – A. Açikkol – H. Yılmaz – E. Güleç, 2002, "Karagündüz Erken Demir Çağı İskeletleri", 17. *Arkeometri Sonuçları Toplantısı*. Ankara: 37-48.
- Sevin, V. 1991, "The Early Iron Age in the Elaziğ Region and the Problem of the Mushkians", *Anatolian Studies* 41: 87-97.
- Sevin, V. 1996, "Van / Ernis (Ünseli) Nekropolü Erken Demir Çağ Çanak Çömlekleri", *Anadolu Araştırmaları XIV. Prof. Dr. Afif Erzen'e Armağan*: 439-467.
- Sevin, V. 1999, "The origins of the Urartians in the light of the Van/Karagündüz excavations", *Anatolian Iron Ages 4*, (ed. A. Çilingiroğlu – R. J. Matthews); *Anatolian Studies* 49: 159-164.
- Sevin, V. 2004, "Pastoral Tribes and Early Settlements of the Van Region, Eastern Anatolia", *A view from the highlands: archaeological studies in honour of Charles Burney*. (ed. A. Sagona) Peeters: 179-2003.
- Sevin, V. – E. Kavaklı, 1996a, *Bir Erken Demir Çağ Nekropolü Van/Karagündüz an Early Iron Age Cemetery*. Istanbul.
- Sevin, V. – E. Kavaklı, 1996b, "Van/Karagündüz Erken Demir Çağı Nekropolü", *Bellekten* 227: 1-20.
- Sevin, V – A. Özfirat, 2000, "Van-Karagündüz Kazıları", *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*. (ed. O. Belli), İstanbul: 168-174.
- Sevin, V. – A. Özfirat – E. Kavaklı, 2000, "Van-Karagündüz Höyüğü Kazıları (1997 Yılı Çalışmaları)", *Bellekten* XLIII/238: 847-867.
- Sevin, V. – A. Özfirat – E. Kavaklı, 2001, "1997-1999 Hakkari Kazıları", 22. *Kazı Sonuçları Toplantısı I*. Ankara: 355-368.
- Stone, E. C. – P. Zimansky, 2003, "The Urartian Transformation in the Outer Town of Ayanis", *Archaeology in the Borderlands, Investigations in Caucasia and Beyond*. (A. T. Smith, K. S. Rubinson), Los Angeles: 213-228.
- Tarhan, M. T. 1982, "Urartu Devleti'nin 'Kuruluş' Evresi ve Kurucu Krallardan 'Lutipri-Lapturi' Hakkında Yeni Görüşler", *Anadolu Araştırmaları VI-II*: 69-114.
- Tarhan, M. T. 1994, "Recent Researches at the Urartian Capital Tushpa", *Tel Aviv* 21/1: 22-57.
- Tarhan, M. T. – V. Sevin, 1994, "Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları 1990 Yılı Çalışmaları", *Bellekten* LVII/ 220: 843-861.
- Wartke, R. B. 1990, *Toprakkale. Untersuchungen zu den Metallobjekten im Vorderasiatischen Museum zu Berlin*. Berlin.
- Winn, M. N. 1980, "The Early Iron Age Pottery", *Korcutepe 3. Final Report on the Excavations of the Universities of Chicago, California (Los Angeles) and Amsterdam in the Keban Reservoir, Eastern Anotalia (1968-1978)*. (ed. M. N. van Loon), Oxford - Amsterdam, North-Holland: 155-175.
- Zimansky, P. E. 1998, *Ancient Ararat. A Handbook of Urartian Studies*. New York.